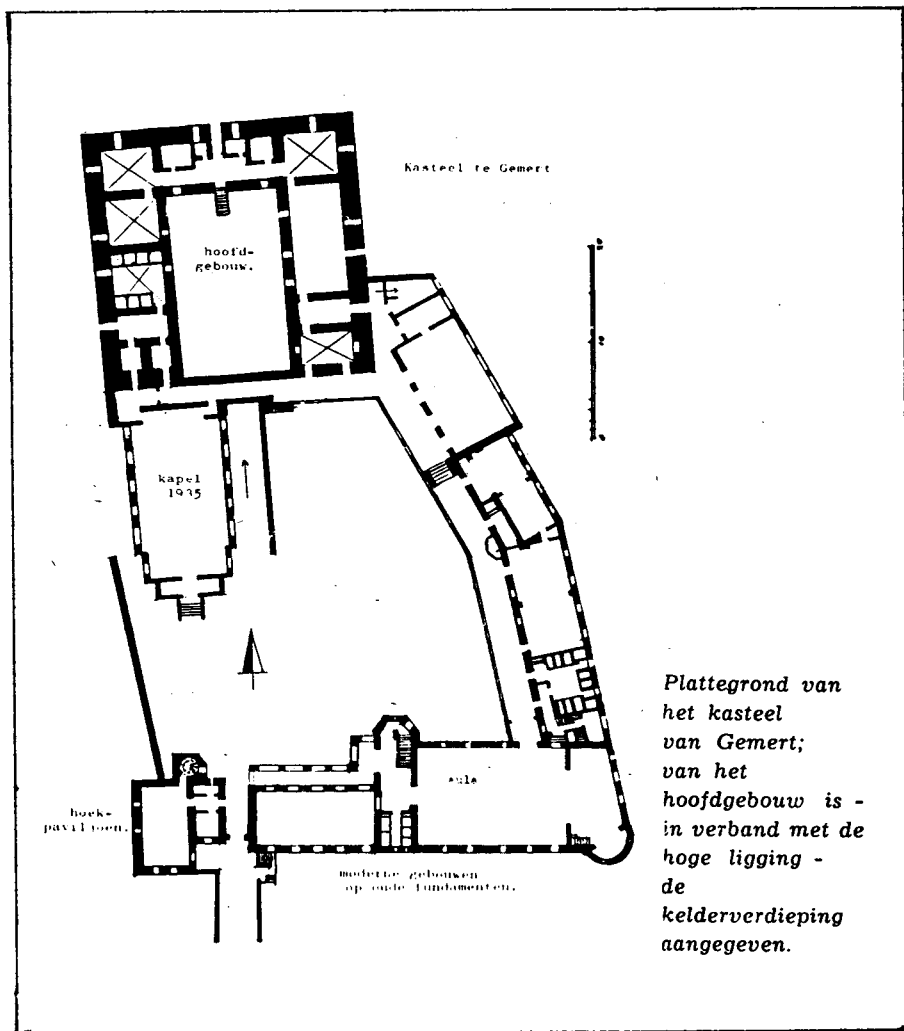

HET KASTEEL EN HAAR (BOUW-)ORDE

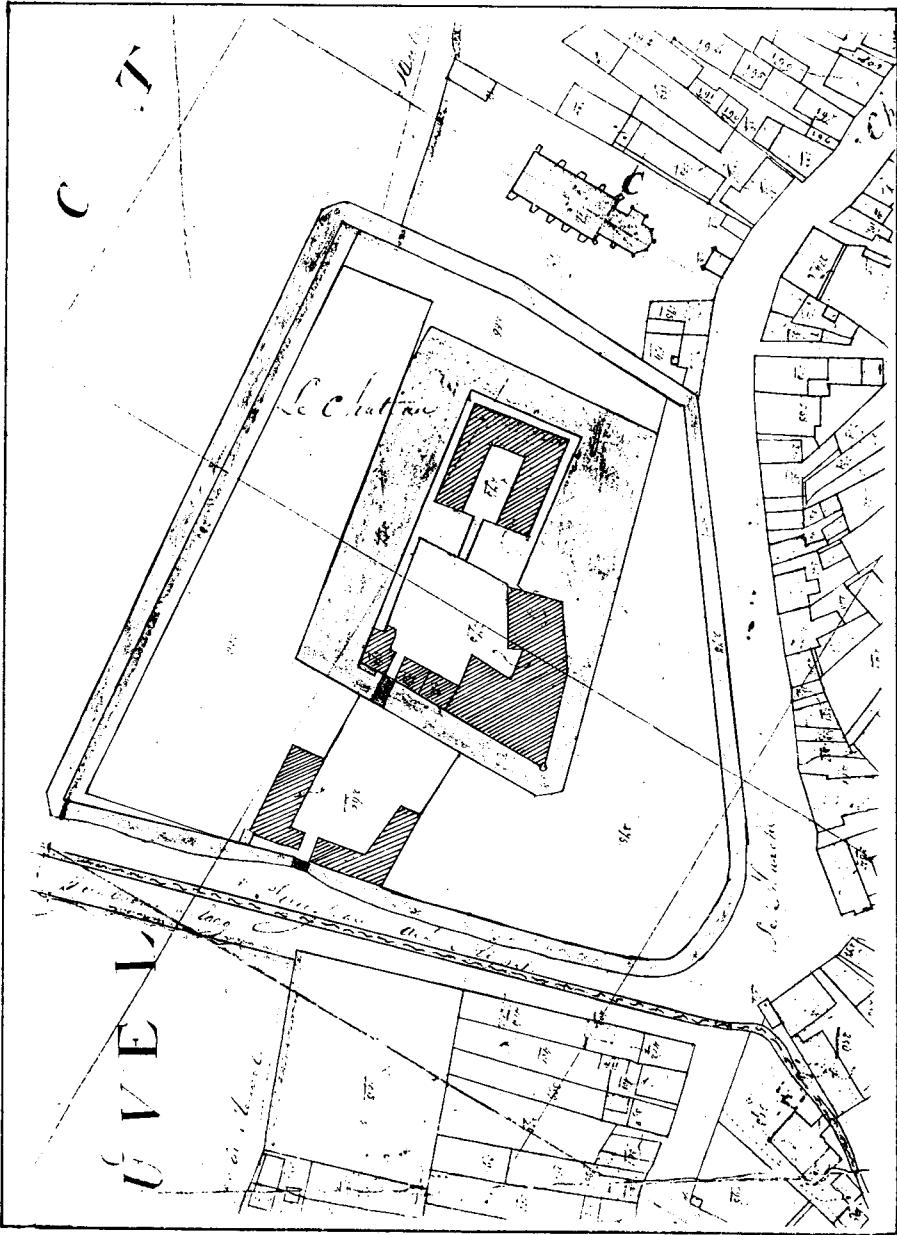
door Bas Aarts

Het tegenwoordige aanzien van het Kasteel van Gemert wordt vooral bepaald door de verbouwing van het hoofdgebouw in 1740. Het fantasieloze strakke 18de-eeuwse uiterlijk en de verdwenen tussengracht (Afb. 1, 2a en 2b) maken het moeilijk om onmiddellijk de oude situatie voor ogen te halen. Toch zijn er voldoende afbeeldingen over om een redelijk betrouwbaar beeld te scheppen van dit unicum voor Brabant: het kasteel van de Duitse Orde te Gemert.

Via een voorhof of neerhof kwam men en komt men nog steeds op de ruime voorburcht. Deze werd op de oosthoek beschermd door een nagenoeg ronde toren, waarvan fundering en enig opgaand muurwerk gespaard bleven.

Afb. 2a. Moderne plattegrond Kasteel van Gemert.

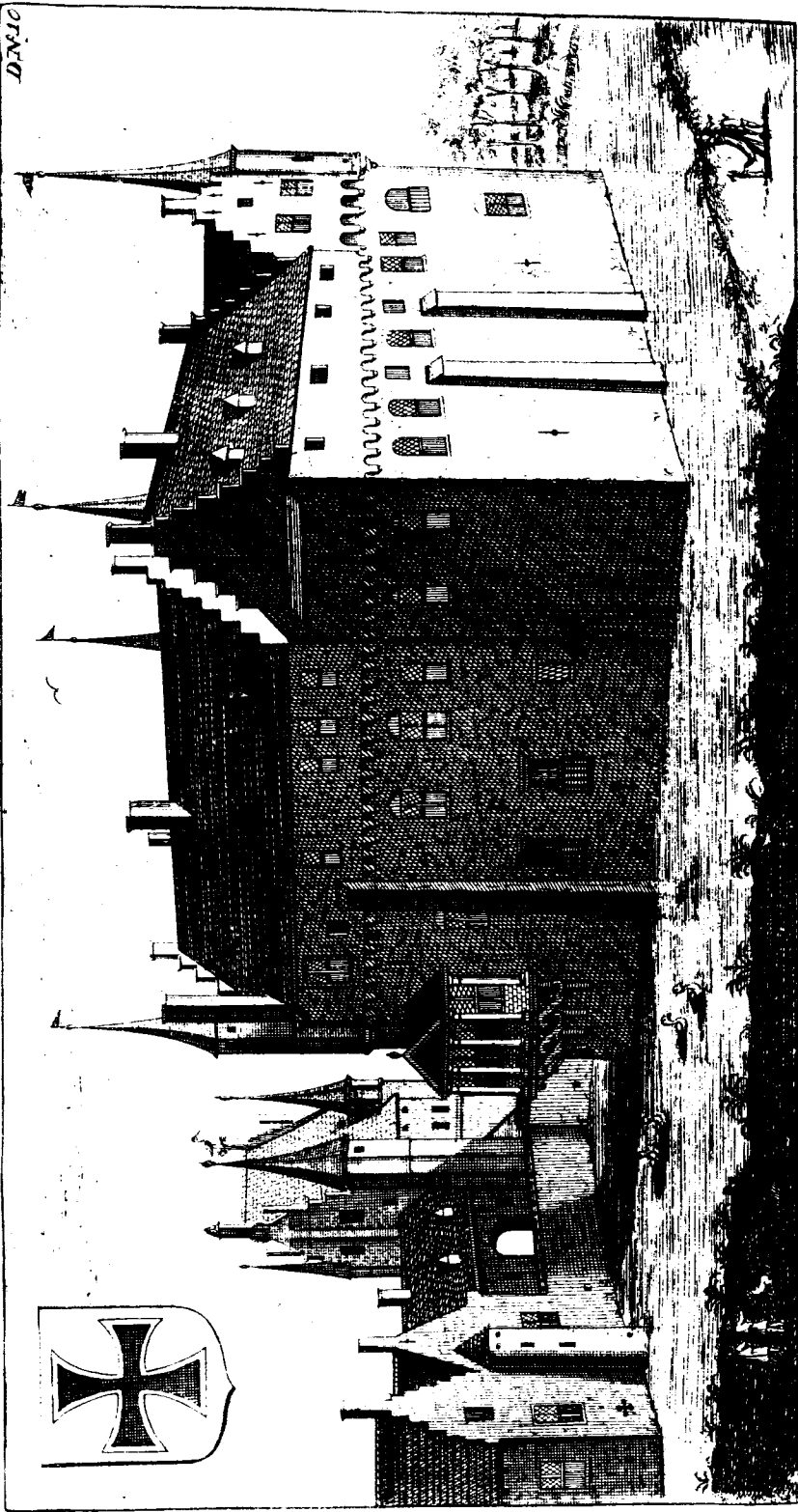

Afb. 2b. Oudste kadasterkaart Gemert (+ 1830).
Tussen hoofd- en voorburcht nog sporen van oorspronkelijke tussengracht.

Afb. 3. Het hoekpaviljoen van de voorburcht (zogenaamd "donjon").

D.M.10

J. van Croes delin.

Prospectus Commendariae Gemert

van Gault feite

Afb. 4. Kasteel van Gemert (eind 17de-eeuw, J. van Croes). Vanuit het noordoosten.

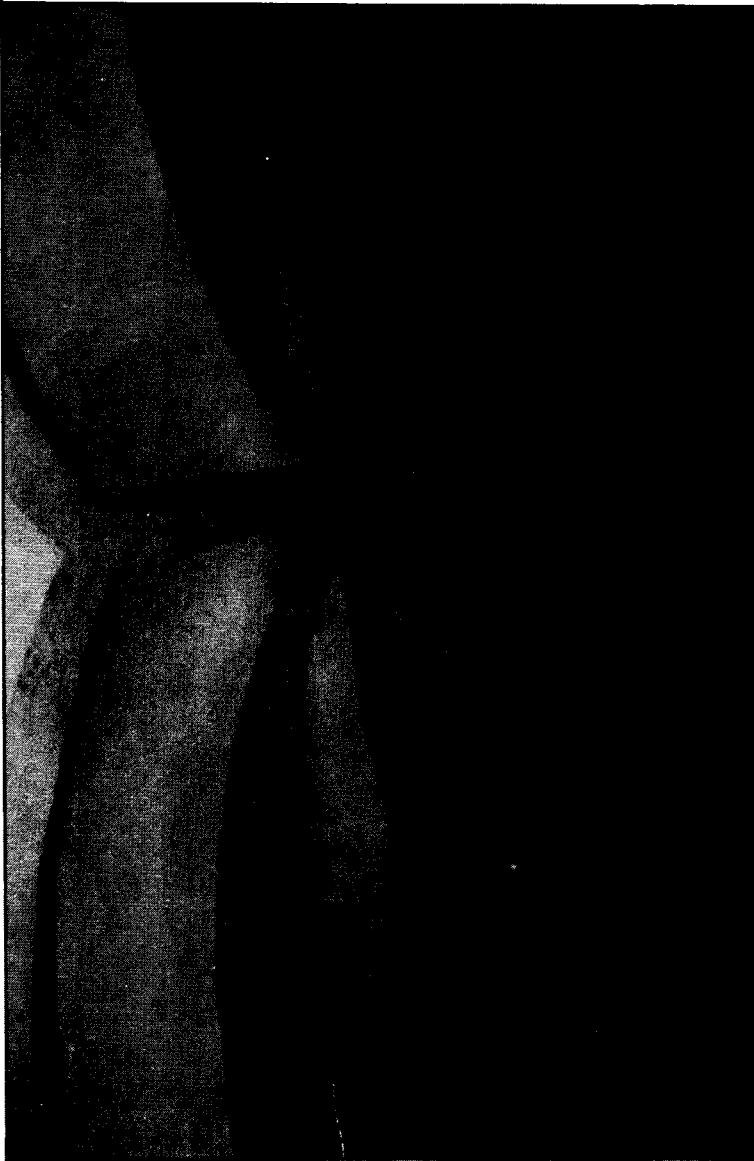
Op de westhoek prijkt, naast de poort, het fraaie hoekpaviljoen, ooit genoemd het misschien wel mooiste voorbeeld van "profane gothieke bouwkunst in Noord-Brabant" (1) (Afb. 3). De datering van dit hoekpaviljoen loopt uiteen van 1463 (2) naar 1563 (3), waarbij het bewijsstuk, een wapenstein boven het kleine toegangspoortje, in werkelijkheid 1763 te lezen schijnt te geven (4). We laten daarom de precieze datering van dit laat-gotische toreng geheel nog maar even open (5). Voor de verbouwing van 1740 vormde de hoofdburcht een compact rechthoekig blok, waarbij alleen aan de voorburchtzijde een vierkant poortgebouw uitsprong (6). Vier hoogopgemetselde vleugels met trapgevels omringden het binnenplein. Op drie buitenhoeken waren veelhoekige hangtorentjes aangebracht, evenals op de hoeken van het poortgebouw. Langs alle vier de zijden liep, niet overal op dezelfde hoogte, een boogfries met kleine openingen daarboven. Zeer waarschijnlijk de aanduiding voor een overdekte weergang (Afb. 4). Van dit alles bleven slechts de kelders over met zeer bijzondere gotische stergewelven (Afb. 5a, b en c). De muurdikte blijkt hier meer dan twee meter te bedragen.

Al met al aanwijzingen genoeg dat men bij de bouw uitging van een modern concept, bedoeld als antwoord op het in kracht toenemend geschut. Een zwaar rechthoekig blok zonder overbodig uitspringende delen. Geen hoofdtoren of donjon naar het schijnt (7). De bewuste bouw volgde op de bewaard gebleven oorkonde van 1391, waarin hertogin Johanna de ridders van de Duitse Orde toestond te Gemert een voor Brabant "open huis" te "...metsen, timmeren ende bouwen moghen, alsoe vele ende alsoe starck als ons genueghen sall..." (8). Hoe snel die bouw ging weten we niet.

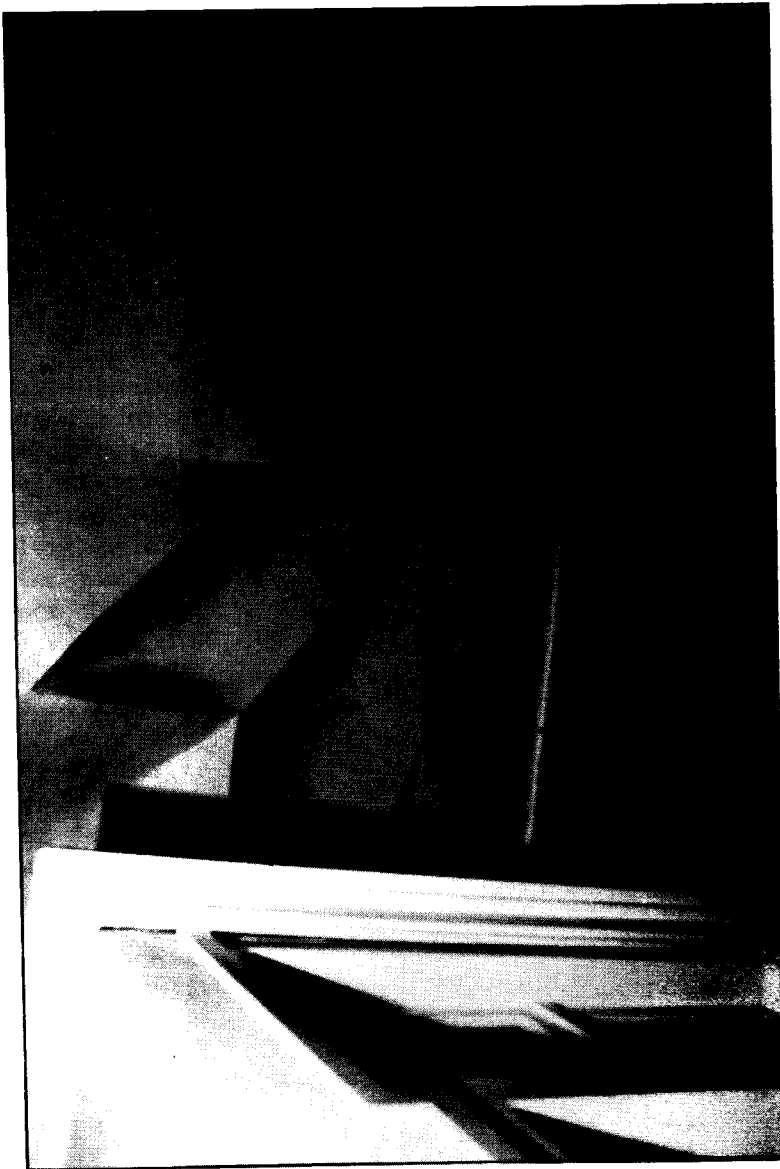
Er is een mededeling gevonden dat landcommandeur Iwan van Cortenbach (1409 - +1434) "timmerde" "te Ghemert" (9).

De zichtbare verwantschap tussen de nu verdwenen hangtorentjes van de hoofdburcht en die van het eerder genoemde hoekpaviljoen (zogenaamd "donjon") van de voorburcht doet vermoeden dat die in ieder geval tot één bouwfase behoren. Het is al met al zeer waarschijnlijk dat pas de 15 de-eeuw het kasteel-in-eerste-aanleg zag ontstaan (Afb. 6) (10).

Dat moderne bouwplan van Gemert werpt de vraag op of dit kasteel een typisch product van de Duitse Orde te noemen is of alleen maar een vooruitstrevend kind van haar tijd.

Afb. 5a. Bakstenen gotisch gewelf.
Kelder verdieping Kasteel van Gemert.

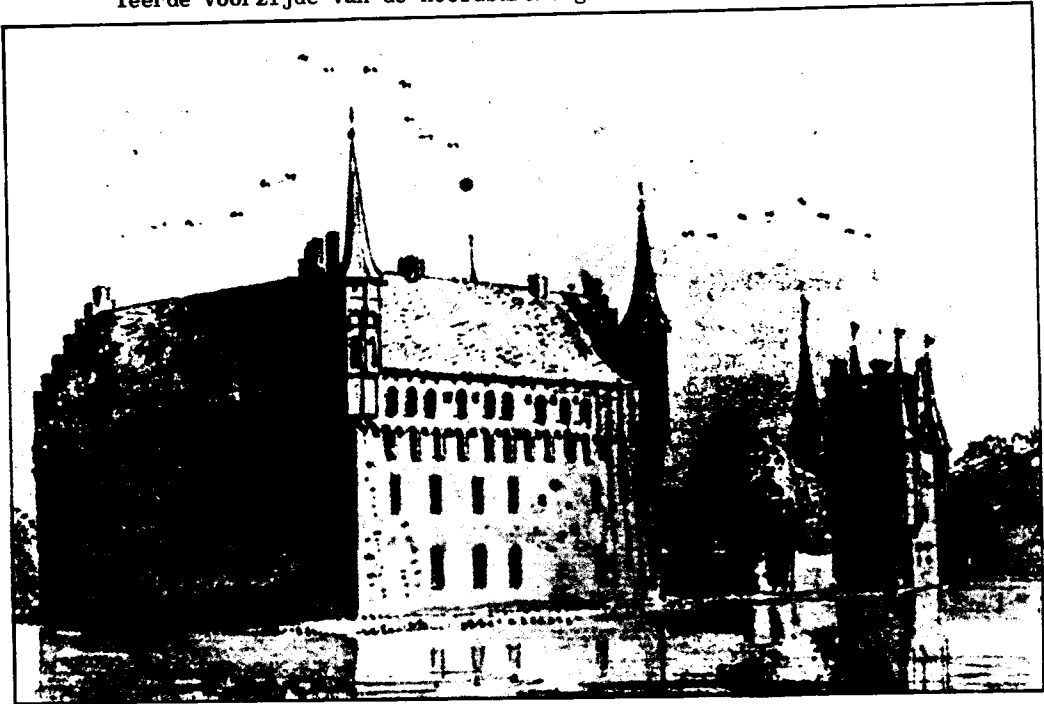
Afb. 5b. Bakstenen gotisch gewelf.
Kelderverdieping Kasteel van Gemert.

Afb. 5c. Bakstenen gotisch gewelf.
Kelderverdieping Kasteel van Gemert.

Afb. 7. Het kasteel van Gemert in 1730 (A. de Haen).
Vanuit het zuidwesten. Hierop is de rijk gedetail-
leerde voorzijde van de hoofdburcht goed zichtbaar.

Afb. 6. Het kasteel van Gemert in 1730 (A. de Haen).
Vanuit het noordwesten.

De nieuwsgierigheid wordt ook geprikkeld door de rijke versiering in natuursteen en baksteen van het hoekpaviljoen, waarbij soms dezelfde details aan te wijzen zijn op en naast het poortgebouw van de hoofdburcht (Afb. 7).

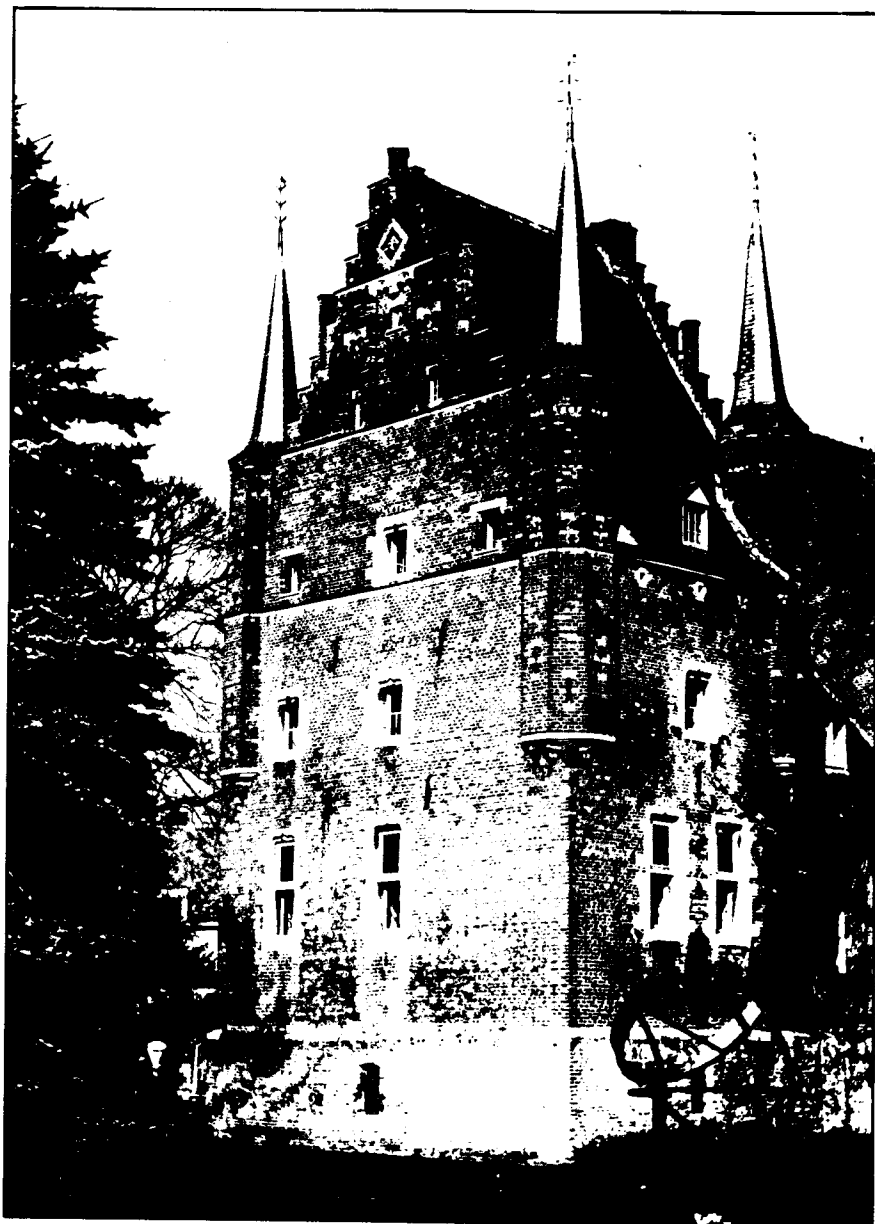
Trapegevels zijn op zich geen bijzonderheid aan Middeleeuwse kastelen. Zeker niet in oostelijk Nederland en het aangrenzende Rijnland. Versiering van baksteengevels door diepte-reliëf is geen unicum (vgl. westgevel van de Ridderzaal - Den Haag, 13de-eeuw), maar komt in onze streken toch minder vaak voor in de wereldlijke bouwkunst. Het kasteel van Gemert bezat aan het hoofdgebouw en bezit aan het hoekpaviljoen opvallende vertikaal werkende spaarnissen (Afb. 8).

Het is de moeite waard om bij de Duitse Orde zelf eens te onderzoeken of daar al of niet een parallel voor te vinden is.

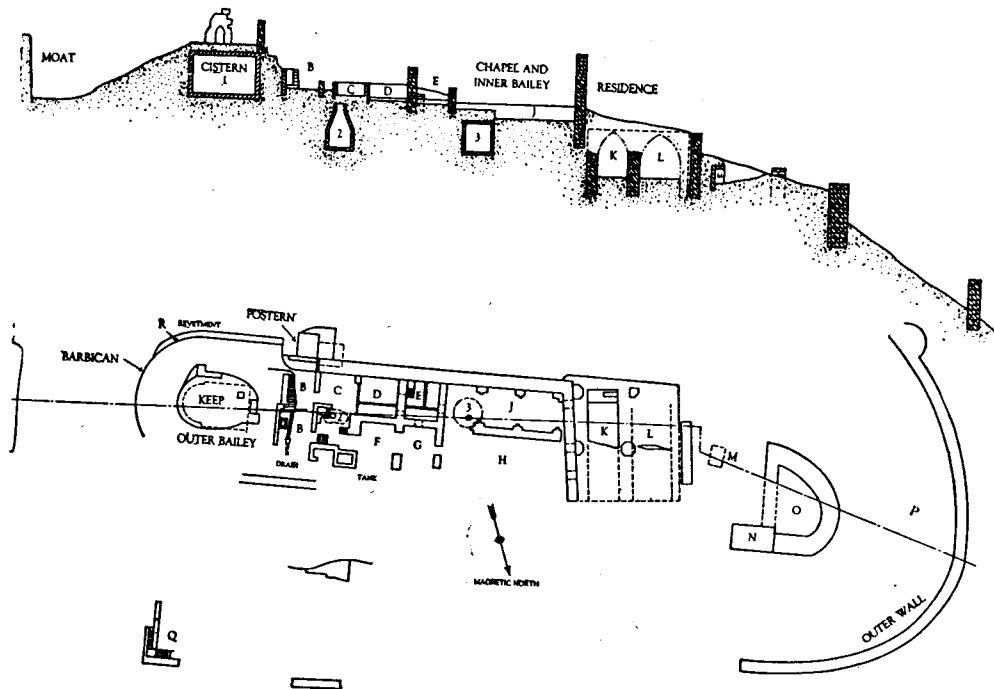
De Duitse Orde was een van de drie geestelijke ridderorden uit de Middeleeuwen. Later dan de andere twee, Tempeliers en Hospitaalridders (Johanniters), ontstaan tijdens de Derde Kruistocht (1189 - 1192). Startend als een organisatie van Duitse ziekenbroeders kreeg men er spoedig een pastorale taak bij. In een typisch Middeleeuwse vermenging van idealisme en realisme hoorde daar ook een adellijke beschermtaak bij waardoor de broederschap in 1198 officieel ridderorde werd. De ridder-afdeling was herkenbaar aan haar witte mantel en zwart kruis.

Geprotegeerd door opeenvolgende pausen en de Duitse keizer begon voor de Duitse Orde onmiddellijk een bloeiperiode (11). Men kreeg ook bezit in het "Koninkrijk Jeruzalem", dat Jeruzalem zelf in 1187 weer was kwijtgeraakt aan Saladin. In het tegenwoordige Libanon werd de kruisvaardersburcht Thoron herbouwd (12). Direkt ten noordoosten van Akko (Israël, ten noorden van Haifa) werd een leengoed verkregen, waarin de burchten Melia (13), Judin (14) en Montfort ingericht werden (15). Hiervan is Montfort (Starkenbergr) het meest bekend en enigszins onderzocht (16).

Montfort was een bestaande kruisvaardersburcht (1228 "Franc-Chastiau"). die overgedragen werd aan de Orde en vanaf 1229 grondig verbouwd. De huidige burchtruïne, vlakbij de Israëliisch-Libanese grens, toont een langwerpige aanleg (Afb. 9) op de uitloper van een smalle bergkam. Een 30 m. brede en

Afb 8. Het hoekpaviljoen van de voorburcht.
Vanuit het westen. Let op de verticaal-werkende
spaanissen in de trapegevel.

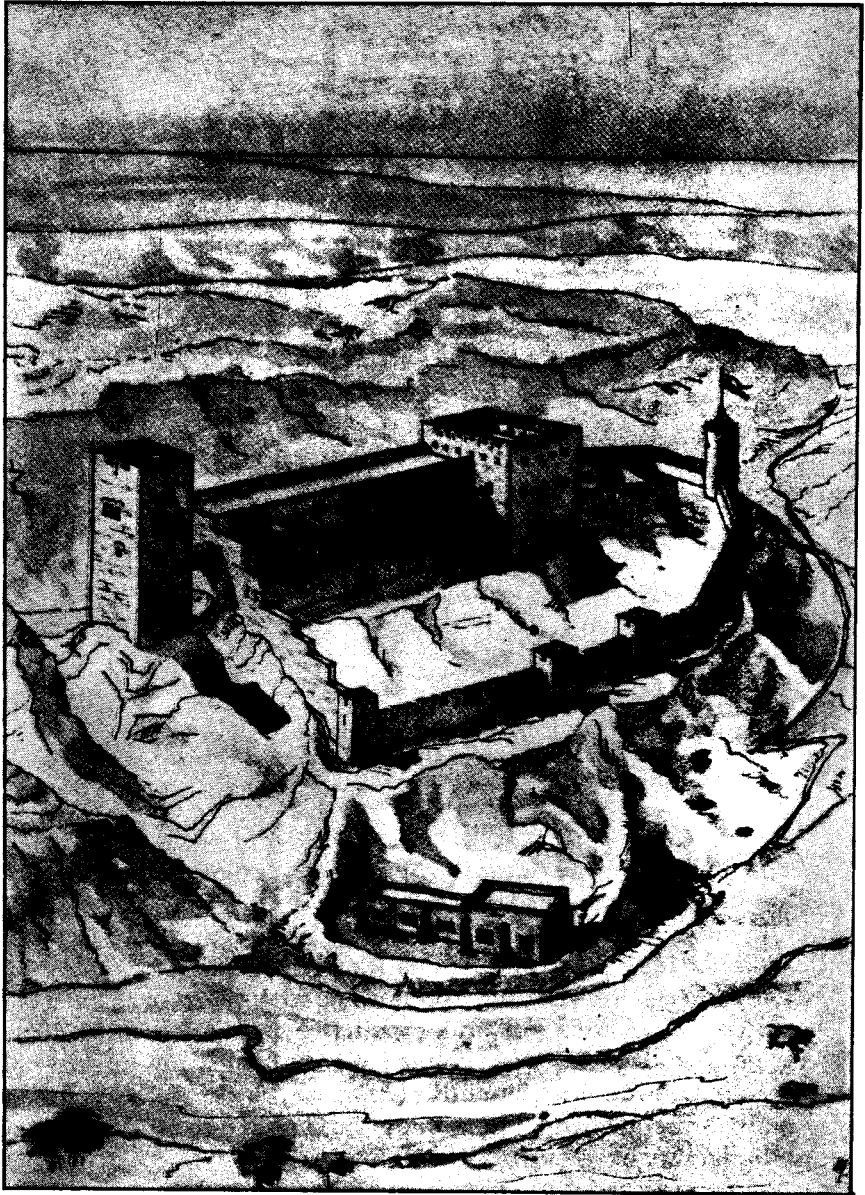

Afb. 9. Dwarsdoorsnede en plattegrond van de ruïne van Montfort (Nd. Israël), eerste hoofdkwartier van de Duitse Orde.

12 m. diepe kunstmatige kloof vormt een droge gracht ten opzichte van de meest bedreigde zijde.

Hier stond vóór het woonblok, in de beste Europese en zeker in de Duitse traditie, een forse donjon ("Bergfried"). Aan de aanvalszijde waarschijnlijk halfronde van vorm en gefundeerd op de kale rots om ondermijning te voorkomen. Opmerkelijk is dat deze donjon geheel losstond en bovengronds verbonden was met de kernburcht (Afb.10). Om de burcht heen liepen op de berghelling nog twee buitenringen, waarbinnen een voorburcht gesitueerd kan worden (17).

Hoewel aan de sterkte van dit "castrum novum Montfort"(1229) (18) niet getwijfeld mag worden, is er op gewezen dat deze burchten van de Duitse Orde zich in traditioneel (tot vandaag de dag) christelijk woongebied in Noord-Galilea bevonden.

Afb. 10. Reconstructietekening Burcht Montfort/Starkenburg (omstreeks 1230). De losstaande donjon is hier als vierkant weergegeven (vgl. Afb. 9.).

den en derhalve geen onmiddellijk gevaar te duchten hadden (19).

Montfort/Starkenbergr was daarom vooral een symbool voor het groeiend aanzien van de Orde. In de donjon zetelde in het begin de grootmeester. Ook werd daar de schat bewaard (20). In 1926 gevonden rijk versierde natuurstenen bouwfragmenten en gekleurd vensterglas onderstrepen dit alles (21).

In 1271 werd Montfort ondanks alles ingenomen en verwoest door sultan Baibars.

We zagen bij Montfort dat de donjon het hoofdverdedigings-element vormde. Bij veel kruisvaardersburchten in het Nabije Oosten blijkt de klassieke Europese donjon de kern van de versterking te vormen (22). Opvallend, omdat het Nabije Oosten een eigen Byzantijns-Arabische versterkingstraditie kende vanuit het Romeinse verleden. In verschillende gevallen werden aanwezige versterkingen echter genegeerd (23). Alleen in vlaktes en overzichtelijk terrein heeft men, reeds vanaf + 1140, burchten aangelegd volgens het Romeinse "castrum"-patroon: rechthoekig met vierkante torens op de hoeken. Soms fungeerde één hoektoren als donjon (24). Ook het principe van concentrische verdediging zonder donjon door middel van een tweede rechthoek kwam voor, zoals de Johanniterburcht Belvoir langs de Jordaan bewijst (+ 1170) (25). Het waren deze elementen ("castrum" - model, concentrische aanleg) waarmee de kruisvaardersburchten iets vóór lagen op de algemene Europese ontwikkeling en waaruit waarschijnlijk hun (vaak overschatte of te algemeen gestelde) invloed op die ontwikkeling zou gaan bestaan (26).

Na Montfort viel ook Akko in 1291 en daarmee kwam er een eind aan de christelijk-militaire aanwezigheid in het "Heilig Land". De drie grote Orden hadden ondertussen in Europa reeds bezit verworven, waar ze nu op konden terugvallen.

Zo concentreerde de Duitse Orde zich al enige tijd op Spanje, waar ze in 1219 te hulp geroepen werd bij de heroveringscampagne op de Arabieren ("Reconquista"). Dat leverde in Centraal-Spanje enkele Orde-burchten op met een "klassieke" donjon, waaronder de kolossale ronde donjon van La Mota (1221-1235) (27).

De burcht Higarés bij Toledo daarentegen vertoont een rechthoekig grondplan met hoektorens. Daarbinnen een vrijstaande vierkante donjon met een Oosters aandoende afwisseling in

het buitenmuurwerk van baksteen en veldkeien (28). De Duitse auteur Von Holst gaat er vanuit dat de oudere rechthoekige Moorse burchten model gestaan hebben, zoals het Alcázar van Toledo (van vóór 1085) (29). Het zou dan dit Moorse voorbeeld geweest zijn (op zich weer afgeleid van het Romeinse militaire fort) en dus niet het eigen ervaringsgegeven van het Nabije Oosten-zelf, dat de Duitse Orde bouwkundig zou gaan inspireren bij haar burchtenbouw elders (30).

Elders wil met name zeggen Noordoost-Europa, waar de Duitse Orde vanaf 1231 een militaire campagne startte om op Pools verzoek de niet-christelijke Pruisen een halt toe te roepen. Grootmeester Herman van Salza had deze opdracht na lang aarzelen aanvaard en stippelde vervolgens nauwkeurig richtlijnen uit om het gewenste doel te bereiken. De Orde kreeg van Polen gebied aan de Weichsel als uitvalsbasis en het "recht" op al het land dat ze op de "heidense" Pruisen zou veroveren. Dit leidde in achtereenvolgende etappes tot de creatie van een eigen territorium dat zich uitstreckte van de monding van de Weichsel tot aan de Finse Golf.

De verovering geschiedde in samenwerking met de Oostzee-Hanzestad Lübeck en opende zo de weg naar de latere Duitse kolonisatie van dit gebied.

Vanaf 1309 werd de grootmeester als staatshoofd van dit "Pruisen" erkend. De nieuwe staat werd organisatorisch strak en centraal opgebouwd vanuit de kloosterdiscipline en was in Europa alleen te vergelijken met het Zuid-Italië van Frederik II (31).

In de militaire beheersing van het gebied werd voorzien door de bouw van een groot aantal kastelen. Na een "brugge-hoofd" fase van constructies in hout en leem volgde vanaf 1240 de aanleg van goed doordachte bakstenen bouwwerken (32).

De, naar men nu aanneemt, uit Spanje overgenomen rechthoekvorm werd hier vervolmaakt en overal toegepast. Op de hoeken van de aanleg verrezen torens. Soms fors van opbouw en binnen de plattegrond van de rechthoek blijvend, soms slank en uitspringend om de zijmuren te kunnen dekken. Eén van de torens, soms vrijstaand, vervulde vaak de rol van donjon(33). Bij de grotere burchten werden alle vier de zijden volgebouwd omdat de Orde vanuit haar tweeledig karakter (monastiek/militair) nogal wat ruimte eiste. Elk kasteel kende haar ordening van kerk/kapel, slaapzaal, kapittelzaal, refter,

Afb. 11. Marienburg, hoofdzetel van de Duitse Orde (nu Malbork in Polen).
13de- en 14de-eeuws. Hersteld na de Tweede Wereldoorlog.
Hoofdburcht midden-achter. Middenslot met grootmeesterspaleis
("donjon") linksvoor.

sanitaire voorzieningen. Een kruisgangachtige bogengalerij omringde vaak de binnenplaats (34). De verdediging uit de hoogte vond dan plaats door middel van een gekanteelde weergang juist daaronder. Burchten als Marienburg (Malbork) en Marienwerder (Kwidzyn) zijn hier duidelijke voorbeelden van (Afb. 11).

De kloosterbehoeften maakten buiten de hoofdburcht een ruime voorburcht en vaak nog een nederhof noodzakelijk.

Het relatief vlakke landschap langs de rivieren in Pruisen begunstigde het gebruik van de rechthoekige kasteelvorm(35). Desalniettemin was de Duitse Orde, na de Franse koning, een der eersten die deze vorm toepaste in de 13de-eeuw.

Het gebruik van baksteen (36) was noodzakelijk omdat het gebied arm was aan natuursteen.

Bepaalde details (grote blinde bogen in de buitenmuur, ruitvormige versieringen met verglaasde baksteen) wijzen terug naar mohammedaans Spanje en doen vermoeden dat de Orde Spaanse bouwlieden meegebracht had (37).

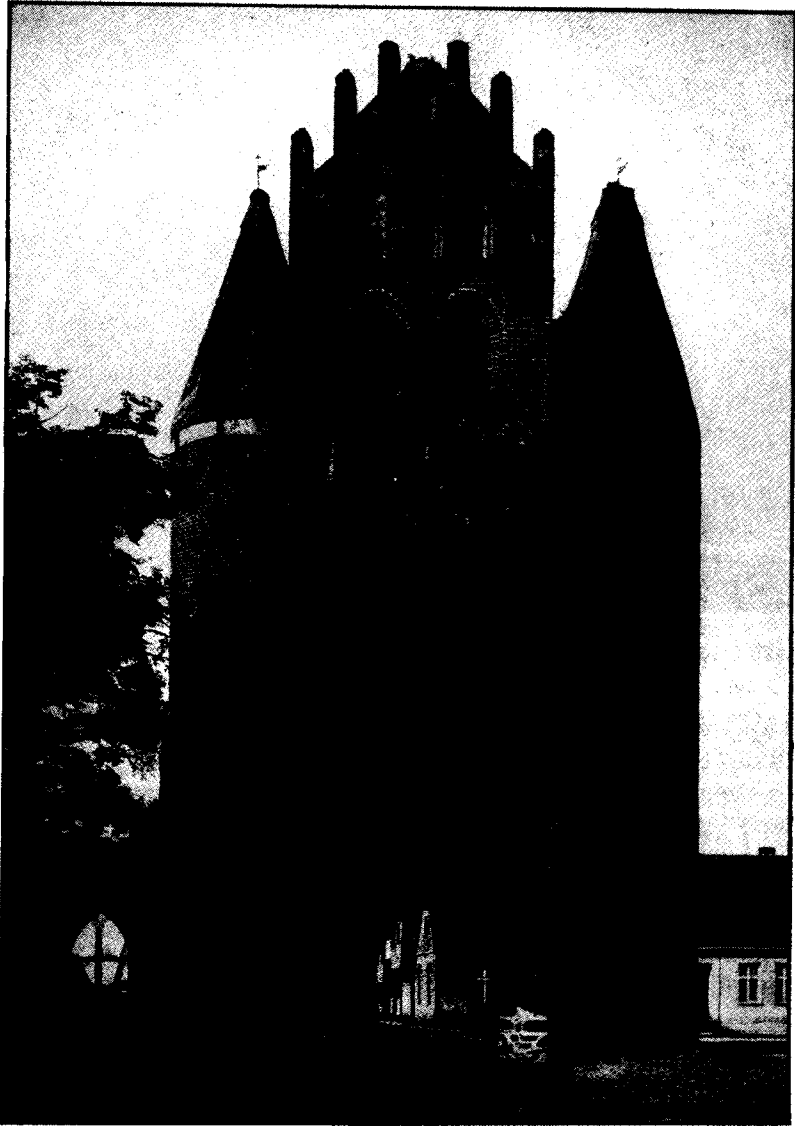
Het hanteren van baksteen-op-zich is niet uitsluitend verklaarbaar met de "Spaanse connectie". Men is eerder geneigd te denken aan de invloed van de Hanze.

Eind 12de-eeuw werd, zoals bekend, in het Noordzee-kustgebied de baksteen herontdekt. Eerst toegepast bij de geestelijke bouwkunst, daarna ook in de wereldlijke bouwkunst. De Hanze, het koopliedenverbond dat stedenbelangen ging bundelen, zou het gebruik van baksteen propageren langs de Oostzee.

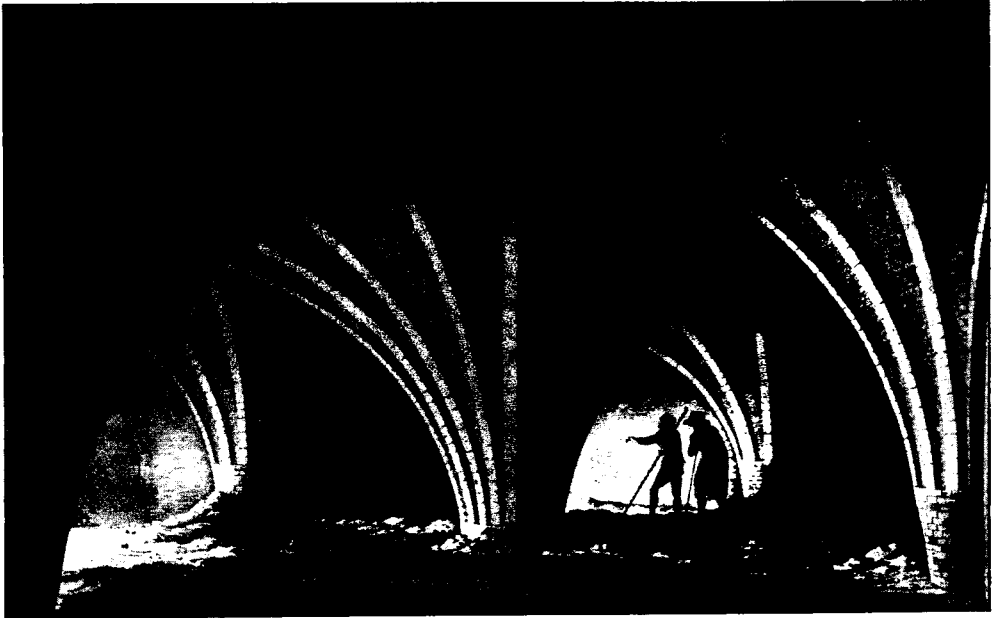
Lübeck, de "hoofdstad" van het Hanze-verbond, werd daarbij het grote voorbeeld met haar Maria-kerk en raadhuis (38).

Zo kreeg de typische Noord-Duitse baksteen-Gotiek vorm, uitging van het groeiend stedelijk zelfbewustzijn, zonder direkt van een eigen "Hanze-architectuur" te mogen spreken (39).

Baksteen dwingt bij versiering tot andere oplossingen dan natuursteen. Vanaf de eenvoudige Romaanse kerkjes van Noord-oost-Nederland valt zo een lijn te ontdekken naar de Gotiek van het Oostzeegebied toe van trapegevels, versierd met kleine zuiltjes en kegeltjes, puntgevels, verdiepte blinde vensters of ruit- en roosvormige versieringen. De Gotiek zal aan deze expressievorm een sterk verticaal karakter gaan geven, waarvan vele overblijfselen langs de Oostzee nog getuigen (Afb. 12). Het lijkt me dat we hier de verklaring moeten zoeken voor de typische verticaal-werkende elementen

Afb. 12. Stadspoort in Friedland - Mecklenburg (DDR), 15de-eeuw.
Voorbeeld van Noordduitse baksteengotiek.

Afb. 13. 14de-eeuws keldergewelf in Marienburg (1799).

aan de topgevels van Marienburg, Marienwerder en talloze andere Orde-burchten in Pruisen (Afb. 11) (40).

Baksteengebruik biedt ook de mogelijkheid tot het aanbrengen van stenen gewelven. Die van de Orde-burchten bezitten een opvallende verfijning (Afb. 13.).

Verfijning en luxe spreken ook uit het zogenaamde "Paleis van de grootmeester", dat kort vóór 1400 werd toegevoegd aan het Middenslot van Marienburg (Afb. 11). Onlangs werd voorgesteld hier een traditionele donjon in te zien, die, als eens Montfort, de Orde-schat herbergde en de grootmeester zijn noodzakelijke status gaf (41). Hier treffen we voor het eerst ook hangtorentjes aan, steunend op natuurstenen uitkragingen. Het voorbeeld voor deze hangtorentjes zou het Rijnland geweest zijn, waaruit de architect van deze "paleis-toren" ("donjon") afkomstig was (42).

Met dit indrukwekkend geheel langs de Nogat had de Duitse Orde op architectuur-gebied haar absolute top bereikt. Tijd om terug te keren naar Gemert en de Nederlanden.

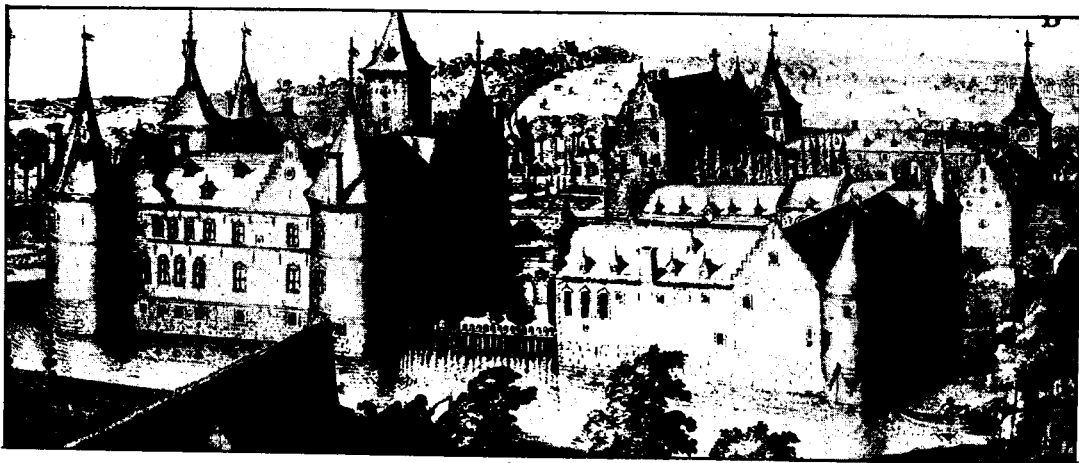
In de Nederlanden had de Duitse Orde al vroeg diverse bezittingen geschonken gekregen.

Ze vielen onder de "Deutschmeister" (landmeester betreffende het Duitse Rijk) en waren gegroepeerd in de balije van Utrecht en de balije van Oudenbiezen (Alden Biesen).

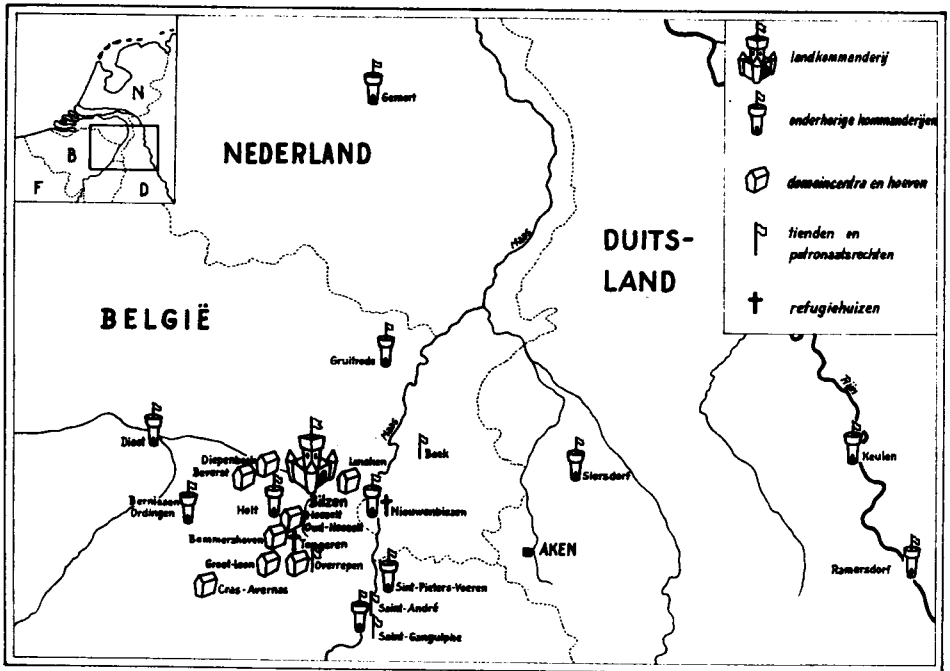
Oudenbiezen ontstond vanuit een schenking door de graaf van Loon in 1220, die de Orde verplichtte een hospitaal in te richten op de belangrijke handelsroute van Vlaanderen naar Keulen.

Het uiterlijk van het eerste kasteel te Oudenbiezen is nog onduidelijk (43). Later, van 1543 - 1603, werd er een zeer groot nieuw kasteel gebouwd (Afb. 14). Duidelijk opgezet in de Orde-traditie: strak vierkant, vier vleugels met in dit geval ronde hoektorens, ruime voorburch met voorhof. Gracht en schietgaten onder in de torens beklemtonen meer de status dan de werkelijke verdedigingswaarde van dit late kasteel. Details laten zien dat tijdens de bouw het accent aan het verschuiven was van Gotiek naar Renaissance (44).

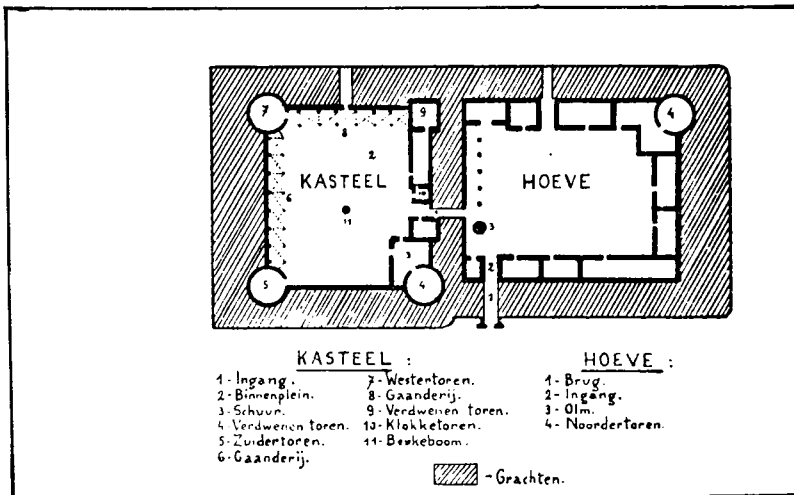
Oudenbiezen was het centrum (landcommanderij) van een groot aantal andere bezittingen in de regio (kaart, Afb. 15). Bijvoorbeeld de in 1417 door landcommandeur Iwan van Cortenbach gestichte commanderij Gruitrode, waar de eigen munten van de landcommanderij werden geslagen. Ook het kasteel van

Afb 14. Oudenbiezen omstreeks 1700 (Romeyn de Hooghe).
Hoofdburcht met voorburcht en neerhof.

Afb. 15. De landcommanderij Oudenbieten met haar aanhorigheden.

Afb. 16. Plattegrond Kasteel van Grutrode (Belg. Limburg). Momenteel sterk gewijzigd.

Gruitrode kreeg (tweede helft 16de-eeuw) een ruim vierkant grondplan met hoektorens (Afb. 16) (45).

Gemert viel ook onder Oudenbiezen.

Reeds in 1249 is er sprake van een zaakwaarnemer van de Duitse Orde te Gemert (46). Hier raakte de Orde echter in een langdurig conflict verwickeld met de lokale heren van Gemert, die zich in hun macht bedreigd voelden. Die heren, meest Diederik geheten, verloren uiteindelijk en in 1366 ging de gehele heerlijkheid over in handen van de Duitse Orde (47). De Diederikken en hun kasteel "Het Hooghuis" zouden daarna geleidelijk verdwijnen (48). Gemert kreeg een reeks commandeurs die voortaan de ontwikkeling van deze "rijksheerlijkheid" bepaalden (49). Die commandeurs waren allen afkomstig uit adellijke geslachten uit het westelijk deel van het Duitse Rijk, waar wij toen bij hoorden. Hun wapenstenen te Gemert getuigen daar nog van.

Zo was het onder die Iwan van Cortenbach, zoals reeds aangegeven, dat er te Gemert "getimmerd" werd. Vóór hem zat hier Henric Reynart van Husen. Onduidelijk blijft wie precies de hertogelijke toestemming van 1391 aangreep om het al aanwezige "huis" van de Duitse Orde (50) te vervangen of uit te breiden tot de ons bekende burcht (51).

Die burcht, zo mogen we dan tot slot concluderen, past m.i. uitstekend in de bouwtraditie van de Duitse Orde zoals we die hier geschilderd hebben: rechthoekig van opzet, ruim voorzien van functionele vertrekken, uitgebreide voorburcht met neerhof. Geen hoektorens zoals Gruitrode en Oudenbiezen nog meekregen; bescheidener van opzet met hangtorentjes, die een meer regionale Rijnlandse achtergrond kunnen hebben. Rijk versierd met onder andere verticaal-werkende spaarnissen, waarvan we de voorbeelden elders hebben leren kennen.

Het bescheiden karakter van Gemert hoeft trouwens ook niet overdreven te worden. Het grondplan was militair modern voor die tijd. Het veel geprezen hoekpaviljoen (de zogenaamde "donjon") vervult naast de poort een zelfde rol als het beroemde grootmeesterspaleis ("donjon") te Marienburg. Die overeenkomst is volgens mij niet willekeurig tot stand gekomen.

NOTEN:

1. P.Dr.Ed. Loffeld c.s.sp. "Gemert. De Heerlyckheyd ende het Casteel tot Ghemert" Gemert z.j. p. 9.

2. A. v. Oirschot "Middeleeuwse kastelen van Noord-Brabant" Rijswijk 1981, p. 212.
Catalogus "Kastelen in Brabant. Van Burcht tot Landhuis" Den Bosch 1982, p. 58 (29).
3. "Kunstreisboek voor Nederland" Amsterdam 1965, p. 559.
4. Loffeld, p. 3.
5. Verschillende van de hier aanwezige gotische details (bijv. aan de vensters) lopen door tot in de 16e-eeuw. Vergelijk het Huis Ter Riviere - Klimmen, Zuid-Limburg, met een laat-gotische vleugel uit de 16e-eeuw.
6. J.G.N. Renaud "Kastelen in Noord-Brabant" in "Brabants Jaarboek" 1950, p. 68.
7. Renaud, p. 68.
8. Renaud, p. 67-68.
Loffeld, p. 8.
9. A. Otten "Cortenbach "timmerde" te Ghemert..." in "Germerts Heem" 20 (1978) 3, p. 82-83.
10. Hangtorentjes op de hoeken van een hoofdgebouw zijn in de Nederlanden bekend van omstreeks 1300. Een overdekte weergang van kort na 1400 bezit het Kasteel Hernen (P. v. Reijen "Middeleeuwse Kastelen in Nederland" Haarlem 1979, p. 88, 93-94, 104-108).
11. J.M. van Winter "Johanniters, Tempeliers, Duitse Orde" Kampen z.j., p. 15-18.
J. Buntinx "De Duitse Orde" in "Spiegel Historiae" 2 (1967) 1, p. 3-14.
12. Niels von Holst "Der Deutsche Ritterorden und seine Bauten" Berlijn 1981, p. 37, 222, 237.
13. V. Holst, p. 222.
14. V. Holst, p. 238.
15. T.S.R. Boase "Castles and Churches of the Crusading Kingdom" London 1967, p. 64.
16. V. Holst, p. 38-39, 222,
W. Müller-Wiener "Burgen der Kreuzritter" München-Berlijn z.j., p. 76.
17. Müller-Wiener, p. 76.
V. Holst, p. 38.
18. V. Holst, p. 222.
19. H.P. Eydoux "Les Châteaux du Soleil" Parijs 1982, p. 184.
20. Eydoux, p. 184.
21. V. Holst, p. 41, 42.
22. R.C. Smail "The Crusaders in Syria and the Holy Land" 1973, p. 95-98.
23. Smail, p. 106.
24. Smail, p. 99.
Dit kan zowel een Europese als een Byzantijnse achtergrond gehad hebben (Boase, p. 42-43).
25. Smail, p. 100-102.
26. Smail, p. 91, 94, 99.
27. V. Holst, p. 60-64.
La Mota waarschijnlijk in navolging van de bekende ronde donjon van het oudste Louvre te Parijs.
28. V. Holst, p. 64/65, 224. Nog niet onderzocht.
29. V. Holst, p. 94-99, 225.
30. V. Holst, p. 94-99.
Interessant is de opmerking bij Von Holst (p. 57/58, 223), dat er in Noord-Afrika in de 11e-eeuw religieuze broedersschappen ontstonden van soldatenmonniken, die burchten verdedigden op de grenzen van de Islam-wereld. Of dit van invloed is geweest op het ontstaan van de christelijke ridderorden in de 12e-eeuw is nog niet onderzocht.

31. V. Holst, p. 77-87.
v. Winter "Johanniters, Tempeliers, Duitse Orde" p. 17-18.
J. Buntinx "De Duitse Orde" in "Spiegel Historiaal" 2
(1967) 1, p. 9.
32. V. Holst, p. 92.
33. V. Holst, p. 95-96.
34. H.J. Mrusek "Burgen in Europa" Leipzig 1975, p. 146.
35. W. Andersen "Burgen Europas" Stuttgart, 1980, p. 247.
36. Voor een gemiddelde Orde-burcht waren ongeveer 3 miljoen
"kloostermoppen" nodig (32x15x9 cm). Acht steenovens
konden in 6 jaar daar voor zorgen (V. Holst, p. 93).
37. V. Holst, p. 94-96.
38. Ph. Dollinger "De Hanze" Utrecht 1967, p. 331, 337.
39. B. Fischer "Hanze-städte" Keulen 1981, p. 34-35.
40. W. Anderson "Burgen Europas" Stuttgart 1980, p. 246-249.
41. F. Anzelewsky "Der Hochmeisterpalast der Marienburg" in
"Burgen und Schlösser" 26 (1985) II p. 65-74.
42. Anzelewsky, p. 72.
43. C.G. de Dijn "Enkele eerste beschouwingen bij een
verbouwingsontwerp van 1716 voor de landcommanderij
Alden Biesen" ("Geschiedkundig en bouwhistorisch over-
zicht van Alden Biesen, landcommanderij van de Duitse
Orde te Spouwen/Rijkhoven") Brussel-Hasselt 1973, p. 10.
44. de Dijn, p. 9, 10, 11.
Auteur kan de opzet van Oudenbiezen niet goed verklaren.
45. de Dijn, p. 11.
L. Génicot e.a. "Het Groot Kastelenboek van België" II
Brussel 1977, p. 124.
46. Loffeld, p. 1.
47. Loffeld, p. 6, 8.
48. Zie het artikel van Jan Timmers in deze aflevering van
"Het Brabants Kasteel".
En verder: A. van Oirschot "Middeleeuwse Kastelen in
Noord-Brabant" Rijswijk 1981, p. 213-215.
49. Een eerste overzicht geeft J. van Lennep/W.J. Hofdijk
"Merkwaardige Kasteelen in Nederland" II Amsterdam 1854
p. 43-57.
50. De oudste vermelding (1249) spreekt reeds van een Arnol-
dus als "provisor domus Teutonicorum in Gemerthe" ("de
zaakwaarnemer van het huis van de Duitse Orde te Gemert")
(Loffeld, p. 1).
51. De uitdrukking "domus" veronderstelt nog geen kasteel,
maar toch wel wat. In 1270 en 1363 was het het lijdend
voorwerp bij een gewapend treffen met de Diederikken
(Loffeld, p. 6; v. Oirschot, p. 213).

Dit artikel is overgenomen uit "Het Brabants Kasteel",
Jrg.8, juni 1986.